

ՁԵՌԱԳԻՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԷՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Միջնադարեան ձեռագրերի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը հայ բանասիրութեան եւ պատմագիտութեան մէջ վաղուց է յայտնի: Ձեռագրերի ուսումնասիրութեան ընթացքում անհրաժեշտ տեղեկութիւններ էին քաղուում նաեւ լիշատակարաններից: Սակայն բուն լիշատակարանների համակարգուած հետազօտումը յատուկ կարեւորութիւն ստացաւ միայն վերջին տասնամեակներին, երբ մի կողմից ի մի բերուեցին ու հրատարակուեցին հարիւրաւոր ձեռագրերի լիշատակարաններ ժամանակագրական շերտաւորումով եւ միւս կողմից լիշատակարանների նիւթը սկսեց հետազօտուել տարբեր նպատակներով՝ գեղարուեստական արժէքից մինչեւ բարբառագիտական վերլուծութիւն: Անշուշտ այդ ընթացքում անդրադարձել են նաեւ լիշատակարանների նիւթը որպէս պատմութեան սկզբնաղբիւր օգտագործելու խնդրին: Յիշատակարաններում առկայ տեղեկութիւնները առնուել են պատմագիտական շրջանառութեան մէջ՝ հիմնականում որպէս կողմնակի ակնարկ ի հաստատումն կամ ի հերքումն ժամանակաշրջանի մասին պատմիչների յայտնած տեղեկութիւններին:

Մերը փորձ է՝ որոշակի պատմական ժամանակի լիշատակարանների նիւթը որոշակի պատմական ժամանակաշրջանի ու խնդրի պարզաբանման համար: Այս պարագային տասներորդ դարի ձեռագրերի լիշատակարանները բանաքաղել կիլիկիոյ թագաւորութեան տասներորդ դարի պատմութիւնը լուսաբանելու հա-

մար: Որպէսզի նիւթը չտարտղնուի եւ ուսումնասիրութիւնը լինի առաւել խորքային՝ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է յատկապէս 1200-1255 թուականների վրայ:

Ելակէտային սկզբունքը հետեւեալն է. ժամանակակից կամ լե-տագալ պատմիչները տալիս են Կիլիկիոյ պատմութեան մասին յաջորդական տեղեկութիւններ. այս իմաստով Սմբատ Գունդատա-պըլի Ժամանակագրութիւնը թւում է անվրէպ քրոնիկոն. բայց այդ նոյն ժամանակի գրիչները ե՛ւ բուն Կիլիկիայում ե՛ւ բուն Հայաստանում կարող են եւ արձանագրում են տեղեկութիւններ, որոնք առաջին՝ ճշգրտում են պատմագրութեանը ծանօթ այս կամ այն փաստը, երկրորդ՝ յաճախ լրացնում են դրանք լաւելեալ ման-րամասնութիւններով, եւ երրորդ՝ երբեմն նոր նիւթ ու կարեւոր տուեալներ աւելացնում: Այս իմաստով էլ ահա խիստ կարեւոր է դառնում լիչատակարարանների բովանդակային վերլուծութիւնը ո-րոշակի դիտանկիւնով:

Երկրորդ սկզբունքային ելակէտը այն է, որ եթէ երբեմն լիչա-տակարանների տեղեկատուութիւնը միջնորդաւորուած է (օրինակ՝ «ով դառն եւ մահաշունչ լուր, որ հասաւ իմ ականջին», կամ՝ «Հայր Սարգիսը եկաւ մեզ մօտ եւ բերեց այս վատ լուրը»)՝ ապա հիմնականում ականատեսի կամ ապրուած կեանքի վկայութիւն է, ուստի եւ ունի սկզբնական աղբիւրի արժէք: Դա իւրատեսակ հա-սարակական կարծիք է ժամանակաշրջանի գործող պատմական անձի կամ իրադարձութեան մասին: Այսքանով էլ տեղեկութիւնը դառնում է արժանահաւատ: Անշուշտ հնարաւոր են, թերեւս եւ անխուսափելի, թիւրիմացութիւններ, նոյնիսկ սխալներ (օրինակ՝ 1247-ին Սսում Լեւոն Մեծագործ թագաւորի գանցլէրը իր ընդօ-րինակած Աւետարանում խօսում է այն մասին, որ Հեթում թագա-ւորը մոնղոլների մօտ «առաքեաց եւ ետ նոցա դաշինս», բայց «ոչ եղեւ հնար զի նահատակեցան» նրա երեք եղբայրները, նաեւ «Սըմ-պատ քաջ սպարապետ հայոց գնդին»: Մինչդեռ յայտնի է, որ Սմբատ Գունդատապըլը մահացել է 1276 թուականին:

Սա միայն ազդանշան է այն մասին՝ որ պէտք է գիտական վե-րապահութիւն ցուցաբերել, սակայն առանձին դէպքերը չեն կա-րող բացարձակացուել: Արժանահաւատութեան աղբիւր է եւ այն՝ որ եթէ լիչատակարարանները քաղւում են ժամանակագրական կար-գով, ապա կողք կողքի են դրւում տարբեր գրիչների վկայու-թիւնները, եւ ունենում ենք հասարակական կարծիքի զանազան կրողների համահաւաք կարծիք եւ գնահատական, որը երբեմն կա-

րող է տրամագծօրէն հակադիր լինել պատմագիտութեան մէջ ընդունուած տեսակէտին:

Բովանդակային տեսակէտից քննուող լիշատակարանները բազմաշերտ ու բազմաբնոյթ են:

Ա. Կարեւորագոյն առաջին շերտը, պատմագիտական առումով, պատմական տեղեկութիւններն են, որոնք կարող են խմբաւորուել երեք ուղղութեամբ.

1. Թագաւոր-թագաւորական տոհմ, այլ խօսքով՝ արքունական առընչութիւններ.

2. Կաթողիկոս-եկեղեցական կեանք եւ առընչութիւններ. եւ

3. Պատմաքաղաքական եւ ռազմական իրադարձութիւններ:

1. Հետեւելով լիշատակարաններին՝ ամբողջացնում ենք թագաւորների եւ տոհմերի ժամանակագրութիւնը, երբեմն բացառաւորաբար են կենսագրական մանրամասնութիւններ, որոնք կա՛մ պատմագիտութեան մէջ անհրաժեշտ ուշադրութեան չեն արժանացել՝ կամ էլ նորութիւն են ընդհանրապէս:

Օրինակ՝ Կիլիկիոյ ամենանշանաւոր թագաւորներից Լեւոն Մեծագործի մասին կան կանոնական դարձած բազմաթիւ արտայայտութիւններ, ինչպէս «քրիստոսապսակ, բարեյաղթ, բարեպաշտ, տէրամբ յաղթող, աստուածասէր» եւ այլն, որոնց հանդիպում ենք ե՛ւ Հեթում թագաւորի ե՛ւ ուրիշների առիթով, սակայն կան նաեւ պատմագիտական նշանակութիւն ունեցող ձեւակերպումներ, ինչպէս օրինակ՝ «մեծապսակ արքային Հայոց Մեծաց» (1216) -- սա Տարսոնում ընդօրինակուած ձեռագրից է, ուրեմն կիլիկեցիները իրենց թագաւորին ողջ հայութեան թագաւոր էին համարում՝ այնքանով ինչքանով իրական էին համարում թագաւորութեան վերականգնումը բուն Հայաստանում, քանի որ Լեւոնը «միապետեալ ունի թագաւորական իշխանութեամբ զամենայն նահանգ Կիլիկեցոց եւ զՄեծն Անտիօք» (1217): Լեւոն թագաւորը համարում է «ահարկու ի վերայ անօրինաց, եւ էր ի վերին Հայք անուանի եւ զօրավար հալածիչ անօրինաց» (Վարդան Այգեկցի, 1212), կամ այլ տեղ ասում է, թէ ի՞նչպէս Լեւոն թագաւորը բազմութեամբ քրիստոնէական զօրք անօրէնների դէմ դուրս եկաւ, պաշարեց նրանց Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում, մինչեւ որ հրնազանդեցրեց նրանց եւ մեծ օգուտով վերադարձաւ Կիլիկիա:

Հետեւաբար գրիչների ընկալումը վկայում է հասարակական բարձր ու դրական կարծիքը Լեւոն Մեծագործ արքայի մասին: Սակայն կա՛յ աչդ նոյն թագաւորի դաժանութեան մի վկայութիւն, ըստ որի թագաւորը սոսկ իրեն հաղորդուած մի տեղեկութեան

(Թերեւս եւ բամբասանքի) հիման վրայ կուրացնում է իր իսկ հօրեղբոր որդու «իշխանաց իշխան Մեծ Մլեհի» որդուն՝ Գէորգին։ Ահա այդ վկայութիւնը. «ասացին, որ քո ազգական Գէորգը հակառակ է քո թագաւորութեան», իսկ թագաւորը «ի ցասումն շարժեալ»՝ ձերբակալեց իր ազգականին, Մեծն Գէորգին, լափշտակեց նրա ամբողջ ունեցուածքը, նրան բանտ նետեց թագաւորարանակ քաղաք Սսի անառիկ բերդի դղեակում, եւ նոյն օրը «խաւարեցոյց զաչս նորա»՝ 1208 թուականին։

Եթէ մի կողմից փառաբանւում է նրա ուժը, մանաւանդ 1216 թուականին Անտիոքը գրաւելու կապակցութեամբ, ապա նրա իսկ թագաւորութեան օրօք տարբեր առիթներով խօսւում է «չար եւ դառն ժամանակի» մասին։

Լեւոն թագաւորի մահուան թուականը ճշգրտւում է 1219-1220 թուականների միջասահմանում, որովհետեւ 1219-ին նրա մահը արձանագրող լիշատակարանների կողքին կայ նաեւ 1220 թուի լիշատակարանը, ուր գրուած է որ «այս տարի տարեմուտին վախճանուեց Լեւոն թագաւորը»։

Երբեմն հանդիպում են նաեւ իրադրութեան վերլուծութեան փորձեր, ինչպէս օրինակ՝ 1221 թուականի Աւետարանի լիշատակարանում, ուր խօսւում է Տարսոն քաղաքի իրավիճակի մասին եւ ընդգծւում, թէ «ամէն մարդ տատանւում էր, մեղքը բազմանում էր եւ բարին նահանջում էր։ Մեր աստուածասէր Լեւոն թագաւորի մահից յետոյ Հայոց վշտատես ազգը վշտանում էր եւ չարը տեղ էր գտնում», կամ ինչպէս 1222 թուականի լիշատակարանի գրիչն է ասում «անօրէնները բոլոր կողմերից գերեցին Կիլիկիան, քանի որ թագաւորը չկար, իսկ իշխանները անհնազանդ էին»։

Կամ՝ լիսնամեայ այս շրջանի միւս նշանաւոր թագաւորի՝ Հեթում Ա.-ի մասին։ Ինչպիսի հետեւողականութեամբ գրիչները Հեթում թագաւորի հետ եւ երբեմն նրանից առաջ եւ անկախ՝ լիշատակում են թագաւորահայր Կոստանդինին։ «Ի իշխանութեանն ... իշխանաց իշխանի մերոյ եւ սպարապետին Հայոց Կոստանդեայ քեռորդուոյ թագաւորին Հայոց Լեւոնի», կարծէք հետեւողականօրէն լուշելով պատմական այդ մեծ անհատականութեան ներկայութիւնը իր արքայ որդու բոլոր գործերում, որպէս պատուոյ թագաւոր՝ «ի թագաւորութեան հայոց Հեթմոյ եւ իշխանութեան հօր նորին Կոստանդեայ»։ Շատ բարձր է գնահատւում Հեթումի խաղաղասիրական գործունէութիւնը մանաւանդ մոնղոլների հետ։ Ահա այդ «դառն, խուճապոտ եւ լացուկոծի ժամանակ», երբ թաթարները աւերել էին հարեւան երկրները «ի սոյն բազմավրդով ժամանակի ի

ձեռն մերոյ նշանակեալ թագաւորին Հեթմոյ խորագէտ իմաստութեան եւ նախահոգակ հանճարեղութեան, մեք մնամք ի խաղաղութեան, որպէս կղզի ինչ ի լալեաց մնացեալ լանդորր: Սրանից աւելի լաւ գնահատական կարող էր ունենալ թագաւորը:

2. Ասացինք, որ պատմական տեղեկութիւնների առանձին խումբ են կազմում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ եկեղեցական կեանքի մասին հաղորդումները: Այս ոլորտը լիշատակարաններում շատ ընդարձակ է, որովհետեւ ձեռագրերը ընդօրինակուել են վանքերում, ուստի կանոնական էր լիշել կաթողիկոսին, գաւառի հոգեւոր առաջնորդին, վանահօրը, միաբանակից եղբայրներին, ապա միայն ազգականներին: Այս մասին չծաւալուելու համար միայն մէկ դիտարկում տանք. քաղուած լիշատակարաններում զարմացում են քանակն ու բազմազանութիւնը այն ձեռագրերի, որոնք պատուիրուած կամ հեղինակուած են անձնապէս կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի կողմից: Բոլոր գրիչները նրա մասին խօսում են երկիւղածութեամբ եւ բարձրագոյն արժեւորումով, որով ունենում ենք հայրենասէր, մշակույթի նուիրեալ եւ հայ եկեղեցու դաւանանքներին ու սկզբունքներին նախանձախնդիր կաթողիկոսի կատարեալ մի կերպար՝ «աստուածահաճոյ հեղինակի, հեզի եւ խոնարհի»:

3. Պատմական տեղեկութիւնների երրորդ խումբը ընդգրկում է Կիլիկիոյ թագաւորութեան ներքին վիճակը եւ հարեւան երկրների հետ յարաբերութիւնները. օրինակ՝ Լեւոն Մեծագործի եւ խաչակիրների, Միջերկրականի գօտում հաստատուած քրիստոնեայ իշխանութիւնների եւ մեմլուքների հետ քաղաքական շրփումները, Անտիոքի գրաւումը եւ այլն: Առանձին գիծ է Հեթում թագաւորի եւ մոնղոլների յարաբերութիւնը:

Բ. Տեղեկութիւնների երկրորդ կարեւոր շերտը կազմում են հարեւան, երբեմն հեռաւոր երկրների մասին տուեալները, որոնք դուրս են գալիս հայկական կեանքի շրջանակներից եւ անհրաժեշտ են դառնում նաեւ տարածաշրջանի ընդհանուր ուսումնասիրութեան տեսակէտից: Կիլիկիան եզերող բազմաթիւ իշխանութիւնների, մանաւանդ Իկոնիայի սուլթանութեան, Սիրիայի, Երուսաղէմի թագաւորութեան եւ Եգիպտոսի պատմութեան մասին կան բազմաթիւ տեղեկութիւններ, երբեմն աւելցուած հայկական պետութեան հետ, երբեմն անկախ, որպէս ընդհանուր տուեալներ: Որպէս օրինակ բերենք մէկ երկու քաղուածք՝ մեկնաբանութիւնները թողնելով այլ առիթի:

1214 թուի Աւետարանի լիշատակարանում կարդում ենք. «ըՍ-տեփանէի որդի Լեւոնի թագաւորութեան ժամանակ, Մելեքըլե-տերն (Եգիպտոսի էյուբեան Ալ-Մալիք-ալ-Ադիլ սուլթանը) որ տիրում էր Եգիպտոսին եւ սուրբ տեղերին՝ ամբողջ տիեզերքի մայրաքաղաք Երուսաղէմին, Դամասկոսին, Եդեսիային ու Ծոփաց երկրին, Ղլաթից մինչեւ վրաց սահման, վրաց Լաշեցի (Գէորգի Լաշա) թագաւորութեան ժամանակ, որ տիրում էր Տփլիսին, Ա-նիին եւ Հայոց, Ալանների եւ Աղուանների տանուտէրերի, բազում ալլ քաղաքների՝ Կարինից մինչեւ Պարսկաստան, Խոսրով Շահի բռնակալութեան ժամանակ որ տիրում էր Ռումների երկրին, Կե-սարիային, Սեբաստիային եւ Իկոնիային եւ ալլ մայրաքաղաքնե-րին՝ Սինոպից մինչեւ Լիբիացիների ծովը, յոյների Լաշքարի (Թէ-ոտորոս Լասկարիս) թագաւորութեան ժամանակ, որ տիրում էր ովկիանոսի ծովեզերքին Սինոպից մինչեւ թագաւորեալ քաղաք Կոստանդնուպոլիսը, սրան էլ տիրում է Փռանգների ազգը» եւ այլն:

Դժուար չէ պատկերացնել այս քաղաածքի աշխարհագրական ընդգրկումն ու ճանաչողական կարեւորութիւնը:

Եւ կամ 1218 թուի լիշատակարանում.

«Այս դառն եւ նեղ ժամանակներում, երբ քրիստոնեաների ազ-գերը, որոնք Սպանիայում են, Ալամաններն ու Հունգարները եւ շատ ուրիշ քրիստոնեաներ ..., իսկ Հունգարների թագաւորը եկաւ հասաւ Կիլիկեցիների Տարսոն քաղաքը մեր թագաւորի մօտ եւ սիրոյ երդումով ինամութեան ուխտ հաստատեցին իրենց միջեւ»: 1299-ին՝ «Այս տարի Խորազմշահը (Ռումի սելջուկների Գիյաս Ադ-դին Քալ Խոսրով առաջինը) բազմաթիւ գաւառներ աւերեց եւ անմարդաբնակ դարձրեց», այնպէս որ «բոլոր մարդկանց մէջ վախ կալ Խորազմշահից. այժմ երկրում գերիները աւելի շատ են, քան ազատները, իսկ նա փքւում է վիշապի նման եւ գոչում է առիւծի պէս ... Երանի նրան, ով այս ժամանակ չի ապրում» (1230): Կամ՝ 1231 թուի ձեռագրի լիշատակարանում՝ «այս տարի ելաւ մի ազգ, որ թաթար է կոչւում, եւ փախստական դարձրեց պարսիկների թագաւորին, աւերեց Պարսից աշխարհը, եկաւ Միջագետք՝ մինչեւ Եդեսիա եւ Սամոսատ, եւ կոտորեց բազմաթիւ թուրքերի, քրդերի եւ քրիստոնեաների»: Գրիչի հոգին նոյնիսկ ընդվզում է. «Աստ-ուած, ի՞նչպէս ներեցիր այսքան արիւնահեղութիւնը»:

Օրինակները կարելի է շարել անընդհատ, բայց կարծում ենք որ այսքանը բաւարար է, ցոյց տալու համար թէ ընդարձակ նիւթ կալ հարեւան երկրների պատմութեան ուսումնասիրութեան հա-մար:

Գ. Մենք կարեւոր ենք համարում նաեւ տեղեկութիւնների երրորդ շերտը -- տուեալներ ժամանակաշրջանի կեանքի եւ իրադարձութիւնների մասին ընդհանրապէս, տարերային աղէտներ, կենցաղ, սովորութիւններ եւ այլն: Օրինակ՝ 1203 թուականի մի իշատակարանում կարդում ենք. «Այս տարի երկրում սով եղաւ: Մէկը հաց գնեց ու սովամահ եղաւ, իսկ միւսը ծախեց հացը եւ չղփացաւ որպէս արծաթի եւ ոսկու կարօտ մնացած մարդ»: Կամ՝ 1230 թուականի Յուլիսի 9-ին, Երեքշաբթի օրը ժամը 6-9-ի միջեւ երկրաշարժ է եղել. «Շարժ եղել լաւ. փառք Աստուծոյ», եւ նոյն երկրաշարժի մասին այլ տեղ՝ «Այս տարի երկրաշարժ եղաւ Կիլիկեցւոց գաւառում, շատ շէնքեր կործանեց, աւելին՝ հոյակապ Տարսոն քաղաքը աւերեց»:

Դ. Անկարեւոր պէտք է համարել, չորրորդ՝ յատուկ անունների շերտը: Այստեղ նոյնպէս հսկայական նիւթ կալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրութեան համար: Այս տուեալների միջոցով կարելի է ճշգրտել բազմաթիւ տեղանուններ, կազմել վանքերի ու գրչութեան կենտրոնների քարտէսներ: Օրինակ՝ Ռուբար դաշտ, Բագնաձր վանք, Նիկոպալիս, Ախշար-Մելիս անունները նոյն գաւառի մասին, իշելինա գիւղ, Ճախաթ վանք: Հետաքրքրական է, որ Հայաստանի Գիւմրի (նախկին Լենինական) քաղաքի անունը առաջին անգամ վկայուել է այստեղ 1209 թուին. «Ի մեծ գեօղաքաղաքն Կումիրոյ»:

Ուզում եմ յատուկ կարեւորութեամբ մատնանշել անձի անունները: Պատմական նոր չփումների հետեւանքով փոփոխուում է նաեւ անձնանունների համակարգը, որը երբեմն կարող է դառնալ այդ չփումների գոյութեան լաւագոյն ապացոյցը: Եթէ մի կողմից Կիլիկիայում շօշափելիօրէն աւելանում է արեւմտեան անուանացանկը՝ Սիքենոս, Ֆիլիպ, Սոսթենէս, Սիր Ճօֆր, Բասիլիոս (արական), եւ Տալիթա, Մառինէ, Թալիլա (իգական)՝ ապա միւս կողմից զգացւում է արեւելեան, մասաւանդ արաբական անունների կիրառութեան նոր ալիք. Ապլմսեհ, Ուսուլբէկ (արական) եւ Նասիկ, Թանկազիդ (իգական): Թատկապէս շատ են այլ տեղ չվկայուած եւ մեր պատմութեան նախորդ շրջաններում անյայտ բազմաթիւ նոր, հայկական ծագում ենթադրող անուններ, որոնք հետաքրքրական կարող են լինել նաեւ զուտ ստուգաբանական եւ լեզուագիտական տեսակէտից. օրինակ՝ Խաչաւուր, Վարդագեղ, Վահանդէ, Բարեմանուկ (արական) եւ Վահանոր, Տիրանց, Արեւթագուհի եւ այլք (իգական):

Այս քանով մենք պարզեցինք չիշատակարանների նիւթի օգտագործման մի քանի երեսները միայն: Սակայն համոզուած ենք, որ ժամանակագրական եւ բովանդակային համակարգուած ուսումնասիրութիւնը անպայմանօրէն նոր լոյս կը սփռի Կիլիկեան Թագաւորութեան պատմութեան վրայ, մի դէպքում հաստատելով պատմագիտութեանը արդէն յայտնի փաստերն ու տուեալները, երկրորդ պարագայում՝ ճշգրտելու եւ լրացնելու դրանք, երրորդ դէպքում՝ նոր լոյս սփռելով ժամանակաշրջանի վրայ: Համակարգուած ուսումնասիրութիւնը ենթադրում է ձեռագրերի չիշատակարանների բանաքաղում տասնմէկերորդ դարից սկսած մինչեւ տասնհինգերորդ դարի կէսերը: Խորքային ուսումնասիրութիւնը պիտի գնայ տեղեկութիւնների շերտաւոր մշակումով՝ ընդգրկելով Կիլիկիոյ պատմութեան բոլոր ոլորտները՝ պետականութիւն, եկեղեցի, մշակութիւն եւ կենցաղ: Առաջադրանքը մեծ է, իսկ արդիւնքը՝ անխուսափելիօրէն կարեւոր:

Ե. Մ.

THE COLOPHONS OF THE ARMENIAN MANUSCRIPTS AS SOURCE MATERIAL FOR THE HISTORY OF CILICIA

(SUMMARY)

YERVANT MELKONIAN

Though the content of the colophons of the Armenian manuscripts have been used for quite a long time now, their main use as source material for the history of Cilicia has been of a later period. In spite of the rich material the colophons present, care has to be taken while making their use and minutely examined the givens with diligence and hard criticism.

While analyzing the content of the Armenian colophons, one finds them bearing

A. on the history of Cilicia (kings, the court, their dynasty, the Armenian Church and the catholicos and their relationship with western Christian Churches, and political and military events in Armenian Cilician Kingdom and its adjacent neighboring countries;

B. on the sundry political, social, military or religious informations on not only Cilicia and its adjacent countries but also on the far away places and states, such as Syria, Egypt, Iconium, Jerusalem, Persia, Spain, Hungary and Germanic principalities and kingdoms;

C. on the various givens on society and life, trade and economic wealth, customs and habits, and even on the natural mishaps, disasters and calamities; and

D. on the coming in use of a number of new and alien personal and geographical names which indicate the close interrelation between the Armenians in Cilicia and the different peoples and nations, and the various and foreign cultures and civilizations both in the east and west.

After indicating the possible uses of the Armenian colophons which specially date from 1200-1255, the author concludes that he "presented a few facts of the use of the colophons; yet we are convinced that their coordinated chronological and content study will unconditionally shed new light on the history of Cilicia, on the one hand confirming the already relevant proofs and dates; in the second case, verifying and completing them; and in the third case, shedding new light on the period. The coordinated study presupposes a selective use of the colophons pertaining to the eleventh to mid-fifteenth centuries."

